

רבי אליהו קלאצקין

אוצר החכמה

מאת

ד"ר יעקב קלצקין

א

נודווגו בו באבי כשרונות שימושיים ממדרגה עליונה עם כוח חידוש של מעין גובע: כשרון של זכרון פלאי בחינת בור שאינו מאבד טיפה וכשרון של תפיסה מהירה וברורה עם עמקות וחריפות של הגיון, שמעטים מן המעטים זוכים לה. הרי ברגיל מי שמחונן בכוח זכרון גדול קולט במוחו חמרי-חמרים של ידיעות והבחנות בשכבותיהן השטחיות או הבינוניות ומחמת כמותן המרובה נמצאת איכותן לקויה; לאמר: הואיל והלה טרוד תדיר במלאכת הקליטה אינו פנוי להעמקה ואינו עשוי לחריפות של חידושים.

אוצר החכמה
1234567

הוא שקד כל ימיו לא בלבד על שני התלמודים ועל גושאי כליהם, הראשונים והאחרונים, אלא אף על חכמות העולם. על מתימאטיקה ובפרט על חשבון הנשגב, דיפרנציאל ואינטגרל — הוא גלה אי אלו כללים בחשבון השורות. מתוך חיבה יתירה למד מנעוריו את חכמת הרפואה עד שנתמחה בה, על כל פנים להלכה, והצטיין ברוב ידיעותיו עד כדי כך, שלעתים הוזמן למועצה של רופאים (קונסיליום) לדון עמהם על מצבו של איזה חולה מסוכן; מנוי היה עשרות בשנים על העתון המפורסם "מעדיצינישע וואכענשריפט" ולא חס על ממונו המעט להוציא סכומים הגונים בערך על ספרי רפואה בכמה לשונות, מהם עיוניים מהם שימושיים; זריז היה לקנות לו או לשאול מרופא העיר את ספרי הרפואה החדשים תיכף לפרסומם ולתהות על כל תגלית באבחנת מחלות ובריפויין (לדוגמה כשהגיעה אליו השמועה על התרופה "אינסולין" לא נח עד שמצאו לו טובי הספרים, כגון של גורדמאן בענין מחלת הסוכר, והרבה כיוצא בהם).

הוא ידע למנות בעל-פה את הרכבותיהם הכימיות של סמי הרפואה, כפי שהן רשומות בלוח של פתקי-רפואה. זכורני אחד מטובי הרופאים בלובלין בקשני לעורר דעתו של אבי שלא יהא מגלגל עמו בשיחה של עסקי רפואה במעמד אנשים אחרים, הואיל ושלא במתכוון הוא מגלה את קלונו ברבים: מתוך הנחתו התמימה שכל רופא יודע את חכמת הרפואה על בוריה הוא דן עמי על יסודות התרכיבים של הסמים ופרטיהם, ומאחרי שאיני בקי בהם כמותו הריני יושב ושותק כתלמיד בפניו רבו ונמצאתי עלוב בעיני הבריות...

במחקרו על השחיטה (בספרו "אמרי שפר") הוא משתמש בדעותיהם של חכמי הרפואה בנידון עצבים, ורידים, סימני חיות, פרכוס איברים, ניצוח בחי. בלא עמל ובלא בזבז זמן הרבה רכש לו אבי את הלשונות: יוונית, רומית, גרמנית, צרפתית, אנגלית — הוא קרא בקביעות במשך שנים את "הטיימס" הלונדוני, — רוסית ופולנית. ראה אחת במלון כרסני של איזו לשון — לרוב בשעות שלפני השנה היתה מספקת לו בשביל לחרות ולשמור בזכרונו את כל פירושי המלים בתכלית הדיוק. נוהג היה לבקש מאמי למחרת היום שתבחון אותו אם הוא יודע את המלון כולו בעל-פה, וכשנמשל לפעמים רחוקות בהשוואה של מלה אחת בלבד, מיד בא לידי חולשת הדעת והיה גונח בלחש: וי לי שאני תשוש זכרון... הוא לא השגיח כלל בערכה השימושי של הלשון ולא הבחין בלימודו בין מלים שגורות ומלים בלתי שגורות, שאין לאדם כמעט צורך בהן; לא הבחין, למשל, בין תרגומי שמות נדירים של צמחים, חיות וכדומה, אלא ראה לו חובה להיות בקי בכל המלון הכרסני מתחילתו ועד סופו ללא שום חסר. והוא הדין באנציקלופדיות מדעיות, שלמד בעל-פה את כל ערכיהן בשווה, שלא לברר ביניהם ושלא להעדיף אלו על אלו מטעם הצורך השימושי, לפיכך, כשקרא עמי את "גרמינאל" של זולה — אגב, ידיעותי הראשונות בצרפתית ובאנגלית נקנו בעזרת אבי — לא נצטרך לעיין במלון, אע"פ שאותו ספר מטופל בהרבה מלים שאינן שכיחות. בספרות היפה היו חביבים עליו ביותר סיפורי ויקטור הוגו, מופסאן, טולסטוי.

סח לי אחד מבני משפחתי, מר פ. מלודז: כשנתמנה אבי רב בלובלין והלך לשם ממריפל דרך בריסק על מנת לבלות איזה ימים עם גיסו ר' יעקב זלמן ליבשיץ (בנו של הגאון ר' ברוך ליבשיץ משדליץ), ביקש את מר פ. לקנות בשבילו מלון וספר דקדוק של הלשון הפולנית, שלא נזקק לה עד כה ושהיה צריך לה עכשו לכשהוטל עליו לשמש בלובלין גם רב מטעם. אחרי ימים ביקש להמציא לו גליון של ה"קוריער ווארשבסקי" — ותיכף לקריאה הפסיק ואמר מתוך תמהון: כמדומני, יש כאן, במאמר הראשי, שגיאה דקדוקית. מר פ., שידע פולנית כהלכה בדק ומצא שהדין עם אבי, אבל קשה היה לו להסביר לעצמו, כיצא אפשר ללמוד לשון ודקדוקה במשך יומיים עד כדי להרגיש בפליטת הקולמוס של אחד מסופריה המובהקים. ברם, אני הייתי עד לכמה וכמה חזיונות פלאים בנידון לכוח הזכרון של אבא ושוב לא התפלאתי על העובדה שסיפר לי קרובי.

אין לשער את רוחב ידיעותיו בגיאוגרפיה תמיהני אם נמצאו דוגמתו בקיאים בשבילי הארץ אפילו בין גדולי המומחים במקצוע זה. שום נקודה בכדור העולם לא נעלמה ממנו אף המקומות הגידחים ביותר, ישובים זעירים, מדבריות שוממים, אף הפעוטים שביאורות, נחלים, אגמים, הרים, עמקים וכיוצא בהם היו נהירים לו לכל פרטיהם, פרטי האיוורים, פרטי האקלים, פרטי מסלולים, פרטי אוכלוסיות. המפות הרגילות לא הספיקו לו והיה קובל על אי הדיוק שבהם — הם נפסלו בעיניו על לקוי כל שהוא בנוגע למימדים — והשתדל עד מקום שידו מגעת לרכוש לו מפות מדויקות וביחוד צבאיות שנתפרסמו ע"י מוסדות לקארטוגרפיה, מפות

מיוחדות לכל חבל ומחוז, מפות מיוחדות לכל קריה וכרך, שהיה משטיחן על גבי תרצפה ומעין בהן עד שנעשה בקי בדרכים המתוקנות, לרבות גם כבישי אבטור מובילים וברחובותיהן של הערים הגדולות.

בקי היה ברובי מסילות הברזל שבעולם, בתחנותיהן, בזמני המסעות ובסידוריהן. לדוגמא, הוא ידע בעל פה את ספרי המסעות של כל מסילות הברזל ברוסיה, בגרמניה, בצרפת ובאנגליה. זכורני, כשספרתי לו על איזה מקרה בדרך גסיעתי ממוסקבה לאודיסה, שאלני מתי יצאתי את העיר, וכשהודעתי לו את היום (יום חמישי) ואת השעה, הרהר קצת ואמר: ובכן, נסעת באתרונה רבע שעה כ"פריץ", לאמר, הרכבת נתרוקנה מיהודים וישיבתך בה היתה בהרחבה, שכן מסע זה מגיע לאודיסה ביום שישי עם חשכה, כרבע שעה אחרי השקיעה... כשניסיתי מתוך מבוכה לפקפק בדברו, שמא עלול הוא להכשל בטעות קלה, עמד ומנה את התחנות הראשיות שבין מוסקבה ואודיסה ועמן את פרשת הזמנים המקבילים אליהן, ואחר הוציא מן הארון את הספר של לוחות המסעות ("ספוטניק") כדי לבחון את עצמו אם נכונים דבריו בכל דיוקיהם. עיינתי בלוחות ובעל כרחי הודיתי לו שלא טעה אף בפרט אחד, ולא נשתיירה לי אלא תשובה גנובה, אמתלא קלושה: טעיתי בזמן השקיעה.

הסופר ש. סטופניצקי כתב ב"מומנט" הורשאי: כמה וכמה מיהודי לובלין שהתעתדו לנסוע לאמריקה היו מטרידים את רבם בשאלות: מתי האניות מפליגות מהמבורג, מתי מברמן ומתי משרבורג וכדומה. הוא השיב להם על פי הרשום בזכרוננו תשובות מפורטות ומדויקות, אלא שהיה מוסיף ומונה את סדר הפלגותיהם של האניות במשך עשר השנים האחרונות... יתור זה של ידיעות שלא לצורך מגלה לנו את תכונת לימודיו וביותר את הקו האפייני של תשוקתו לדעת. אף בידיעות ובהבחנות שמושיות לא הקפיד על תועלתן המעשית והן היו חביבות עליו כאילו הן ידיעות עיוניות שאינן מפסידות את ערכן גם כשבטל שמושן, כאילו שכר ידיעה — ידיעה ושכר הבחנה — הבחנה.

מתוך תיאבון לדעת, דעת בחינת מטרה לעצמה, סיגל לעצמו בהרבה מקצועות מידות גדושות של ידיעות שלא היה לו שום צורך בהן. לדוגמא, בקי היה ברחובות כרכים של הרבה ארצות, אף על פי שלא עבר בהן ולא נתכוון מימיו לנסוע לשם. זכורני, כשספרתי לו על ביקורי בבית אחד מבני משפחתנו בניו יורק נשאלתי כיצד נסעתי ובאתי מהאכסניה שלי למקום מגורו של זה ותיכף לתשובתי חייך ואמר: סבבת את הדרך, עליך היה לנסוע בתחתית "בי עם טי" עד התחנה... להחליף שם ברכבת "אי אר טי" ולנסוע עד התחנה...

נזדרז והוציא מבין גלי המפות את לוח התחתיות של ניו-יורק והעמידני על טעותי.

דומה, זכרוננו היה מעין צלמניה חיה העשויה להעתיק בדיוק גמור כל הדברים המזדמנים לה בלא שום בחירה וברירה בין ראוי לשאינו ראוי. כוח זכרון ממדרגה זו כמעט שאינו טורה במלאכתו והיא כאילו נעשית מאליה, ומחמת שאינה עולה

לבעלין בעבודה ויגיעה, אין הלה מבחין בין קטנות וגדולות, בין עיקר וטפל ומוטב לו להיות זוכה בנוח דרך סקירה אחת בהעתקות מלאות, יתירות על מידת הצורך, מלהיות עמה בבררנות בין אורות וצללים, להקפיד ולהעדיף בשרטוטי הצילום אחד על חבריו על ידי הדגשות והעלמות בשביל להיפטר מן הסרכים והאגבים. מעתה אין לתמוה על העובדה, שידע בעל פה אלפי מאמרים של אנציקלופדיות שונות בכמה לשונות ומפות גיאוגראפיות למאות או כל לוחות ההרכבים הכימיים של סמי הרפואה וכיוצא בהם, כשם שידע בעל פה אלפי דפים בשני התלמודים ונושאי כליהם, ראשונים ואחרונים, מלה במלה, בלא דילוגים והשמטות.

עגונותו של אבי באה מתוך הקטנת ערכו מחמת טעות, מתוך דעותיו המשובשות על דלות כשרונותיו וידיעותיו. הוא לא הנמיך את קומתו בכוונה דתית או מוסרית, אלא קומתו היתה נמוכה בעיניו על שום תביעותיו הגדולות כלפי עצמו, בעטיו של קנה-מידתו הגדול ביחס לשיעורי כשרונות וקניני ידיעות. על כן היה רגיל לומר חידושי תורה גם בפני בורים והדיטות או לשוחח שיחות מדעיות עם פרחי אוניברסיטאות ודוקטורים טירונים, שלא העלה על דעתו שאין הללו מסוגלים להבין את דבריו ואינם כדאים לו. עתים היתה אמי מבקשת לעוררו על מצב מגותך זה, כדי שלא יטריח בחכמתו אנשים שאינם מוכשרים לקבלה, שמא תפקע אזנם של השומעים והוא היה משיב לה בתום לבו: היתכן והללו אינם תופסים סוגיה שבחידושי רבי עקיבא איגר או ב"שאגת אריה" או ב"קצות"? — כל שכן והם תופסים מדברי; היתכן שתלמידי אוניברסיטה קל וחומר לדוקטורים, מלומדים מאיזה מקצוע שהוא, לא יהיו יודעים פרק במתימאטיקה העליונה ובמדעי הטבע, בפיזיקה, כימיה, רפואה? קשה היה לו לשער שמצויים אוכלוסים גדולים של עמי ארץ ומעוטי תורה, כשם שקשה היה לו לשער את מציאותם והווייתם של אפיקורסים ופושעים בישראל.

אף לא עלה כלל על דעתו, שהשכלה עלולה לערער את האמונה ולהתיש כוחה של יראת שמים. אדרבא — היה נוהג לומר — יותר שאנו שוקדים על חכמת השיעורים ועל חכמות הטבע, הרי יותר מתגלים לנו פלאי עולמו של הקדוש ברוך הוא בחינת "מה רבו מעשיך ה'".

בנידון זה ודאי שהיה אדם מופלא, מן המסולתים שבגאוני ישראל, טיפוס רמב"ם בדורנו האחרון.

ודאי שבין כשרונותיו הרבים התבלט ביחוד כלפי חוץ כוח הזכרון שלו, חזון הפלאים של בקיאותו בים התלמוד ובכמה מקצועות המדע, אבל בעיקרו היה חריף ועמקן, בעל תפיסה מהירה ובעל הבנה יסודית, הנוקבת וחודרת עד תמציתו של דבר. עם שהיה חס גם על קליפות ונובלות של חכמה וחושש לאבדם, ביחוד שהן נקבות בכדי ושמירתן מאלוה, היה אזמל שכלו החד מבקיע אותן בנעיצה אחת ומחשף את הגרעין. לאמר, הוא ניצל מענשו של "צנא דמלי ספרי", ניצל מסכנתה

של בקיאות יתירה שמצויה להאהיל ולהאפיל בעודף חמריה על הגיונם הפנימי של אלו, ניצל מסכנתה של חכמה בחינת קופה של רוכלים או חנות מיוזנת — לפי שחריפותו גברה על בקיאותו, לאמר, לפי שבקיאותו המפליאה בטלה לגבי כוח חידושו הגאוני, נבלעת ונתמזגה באיכותו וטיבו של זה.

לפי כשרונותיו ולפי חינוכו היה אבי בעל אופי שכלתני אבל לא היה נטול כולו מעולם החזון והפיוט. הוא מצא ענין רב לא רק באמנות הספרות, אלא אף באמנות האדריכלות (כשהיה בווינה, בדרכו לארץ ישראל ביקר את בתי השכיות שבעיר זו ובשנברון הסמוכה לה). ביותר ערגה נפשו והתענגה על מוסיקה בכלל ועל ניגוני ישראל בפרט; טובי החזנים שבאו למקומו נתבקשו לבוא ולנגן לפניו שעות רצופות.

ב

ענוותנותו היתירה של אבי באה מחמת תמימות יתירה בידון ערך עצמו וערך זולתו. ברם, תמימות זו הגיעה לידי ליקוי ניכר בכל שטחי הפקחות המעשית. אף על-פי שלבו היה ער לכל המתרחש בעולם והוא מצא ענין רב במאורעות החיים הציבוריים, הכלכליים והמדיניים; אף על-פי שחיבב על עצמו והעריץ את התגליות החדשות בשדות הטכניקה, שלא להתעלם אף מן האמצאות המכוונות לתפקידים שימושיים בלבד, אמצאות אוטומובילים, אווירונים, פונוגראפים, דיקטאפונים, ראיוע, טיליוויזיה — כשנודע לו על אמצאת הראיוע גזרנו וביקשנו לקנות בשבילו את המכשירים העיקריים, זרקור, בד וכדומה, כדי לעשות בהם נסיונות בחדר-עבודתו. הוא היה "בטלן" בהוויות העולם שמסביב לו, בודד באהלו ועוסק בתפצי שמים, סגור בתוך עצמו ובתוך תחומי עיונו, בלתי-מעורב עם הבריות ומחוסר כל זיקה פסיכולוגית. מחיצות גדולות היו חוצצות בינו ובין האנשים שהשכימו לפתחו ונשאו ונתנו עמו בדברי תורה ומדע או בשאלות הקהילה. הרבה שנים טרחה אמי עד שהדריכה והרגילה אותו בדרכי הנימוסים המקובלים בחברה, כגון להסביר פנים לראשי העדה ולומר להם תיכף לכניסתם: במטותא, שבו לכם. אבל לרוב, הואיל ודעתו לא היתה נוחה מביקורם של אלו ומשיחותיהם המטרידות אותו ממשנתו, היה מתיר מפיו את השיגרה המלומדה "במטותא, שבו לכם" מתוך גערה ונזיפה, שלא להזיז את עינו מן הספרים המונחים על גבי שולחנו ושלא להבחין אם יש בחדרו די כסאות בשביל האורחים — וראשי העדה, שלא העיוו בפני רבם לרמוז על כך, בעל-כרחם עמדו והמתינו לו שעה קלה עד שהפנה עינו כלפי הבאים, ציווה על השמש להביא כסאות בשבילם ונכנס עמם בשיחה. הוא לא חש ולא הרגיש כלל בקרבתם ובמסיבתם עם כשהיה שומע או נענה להם ולא נתן את דעתו אפילו על בני-משפחתו; רק לעתים היה פורש מ"בית הרב" ונכנס ל"בית הרבנית". מגלגל עמה בשיחה על שלום ילדיהם ולפעמים גם מספר

בדיחות נאות למסובים על שולחנה. בנדון זה היה בו הרבה מן הזרות של אדם תלוש כולו מן החברה. זרות של נפש אפסיכולוגית. הוא האמין לכל אדם, קל היה לרמותו ולנצל את תמימותו. קיצורו של דבר: הוא היה חכם ולא פקח. בכך היה נגוד גמור לבן-דורו, הגאון ר' חיים סולובייציק, שהצטיין בפקחות פסיכולוגית ממדרגה עליונה — בצדה של תמימות מבחינה מוסרית.

אוצר החכמה

אף שהיה חלש בגופו ונתנגע עוד מימי נעוריו במחלות שונות — ביחוד גרמו לו יסורים קשים מחלות הקיבה ומחלת המיגרנה (כאב-ראש) — לא ידע ליאות בעבודתו, עבודת גירסה ועבודת כתיבה, חיבור ספרים. בימי חרפו היה מנדד שינה מעיניו ושוקד על תלמודו כעשרים שעה ליום. בימי העמידה — כ"ח שעה ובימי זקנתו — כט"ו שעה ליום. לרוב היתה שנתו בשיבה, מקיפל בכסאו וראשו על גבי ספר פתוח, נרדם בשלוש בלילה וניער בשש בבוקר. פעמים כשנתעורר במאוחר קצת, היה מדיין עם אמי על שלא עוררה אותו משנתו, ואומר: כנראה, רצונך שאהיה בור ועם-הארץ... נוהר היה שלא להוציא לבטלה אף רגעים ספורים ביום וכל הפסקה בהתמדתו הביאה אותו לידי רוגז, אפילו הפסקה על-ידי שאלות קלות בדיני כשרות, שאלות יום-יומיות שאינן מצריכות עיון. משום כך התנה תנאי מפורש בכתב רבנותו האחרונה, בלובלין, שאינו מחוייב לפסוק אלא שאלות חמורות, ואילו הקלות מוטלות על הדיינים שבעיר.

פעמים היה נותן טעם לרוגזו, מנמק את סירובו ואומר: שאלות יום-יומיות כאלו, מבחינת "קדירה וכף" או מחט בקורקבן או שאלות נשים וכיוצא בהן, כשהן באות לפני הדיינים אין הללו מתלבטים בהן, אלא פוסקים בלי שהיות, בלא היסוסים ופקפוקים, אם מתוך שהם סומכים על זכרונם ואם אחרי הצצה קלה בשולחן ערוך. ואילו כשהשאלות יוצאות לפני אני רואה לי חובה לעיין כראוי בספרי ראשונים ואחרונים המתלבטים בהן או בדוגמתן, לעמוד על החילוקים והדיוקים המסתעפים מן הדינים ולמצות את עומקה של ההלכה — והרי כל ענין של אותן השאלות, בניגוד לשאלות עגונות וכדומה, אינו שווה בנזק הזמן וביגיעת המוח. ולא עוד, אלא שאני משהה את הכרעתי ומחמיץ את הדין שלא לצורך שהרי סוף-סוף לא אזור מפסקי השלחן ערוך — ונמצא כוחם של הדיינים, הזריזים להורות דין לפי המקובל ושגור, יפה משלי.

מסתבר, שכל שררה היתה מאוסה עליו והוא התרחק מכל עסקנות ציבורית שרובי הרבנים מצווים עליה, סרב להשתתף עם פרנסי הקהילה בעניני הנהגה והניח להם את השלטון גם בחפצי שמים, ובלבד להיות פנוי ללימודיו. אמי התירה לה מפקידה לפקידה לומר לו דברי כבושים בנוגע לסרבנותו זו, להוכיח ולהסתמך במאמרי חז"ל, שאין רב רשאי לפטור עצמו מן החובה לשקוד על תקנת עדתו, אבל הוא לא השגיח בה ולא נשמע לעצתה.

הוא היה שונא בצע בתכלית שנאה. מעין פחד בפני הכסף היה מלפפו כל

ימיו וידידיו היו רותתות כשנגע בצורת מטבע, כאילו היא מטמאת את הנפש אף במגע. הוא סירב לקבל רח"ש ויתר ההכנסות שמחוץ לשכירותו הקבועה, ובנידון זה היו מרובים הסכסוכים בינו ובין אמי, שלא נתרצתה לוותר על אותן ההכנסות, לפי שהן היו עיקר במשק הבית והשכירות הדלה טפל לגביהן.

הואיל והיה חושש ביותר לכל דבר שעלול להטרידו מעולם התורה והחכמה, היה גוזר מפני סכסוכים ופולמוסים עד כדי שלא להקפיד על כמה מיני עוול וקיפוח ביחס לעצמו — כגון בנוגע למשכורתו כשלא נשתלמה במילואה. להכנסות שבגדר רח"ש וכיוצא בהן. מאותו טעם לא נתן את דעתו על כך, כשעסקני ציבור וקברניטי כתות מסויימות השתמשו בשמו שלא כהלכה וסרסו את דבריו לצרכי ענייניהם המפלגתיים.

פעם גילה לי בלחישה, שבריוני הקנאים הדתיים בירושלים גנבו את חותמו והתחילו אותו על כרוזים בלא שאילת דעתו. שאלתי מדוע אין הוא מכחישם בעתוני התרדים, והוא השיב לי: חוששני שאלמלי אני מתריע על הזיוף הריני מרגיז עלי את זעמם של בעלי הכנופיה הקנטרנית ומטריד עצמי בשיחות ובוויכוחים עמהם, ועל כל פנים הללו יהיו מעיזים להשיג על דברי הכחשתי או להאפיל עליהם ואז אצטרך לצאת במחאה כנגדם — וגמצאתי מבזבו את זמני בדברי פולמוס ומתבטל מלימוד תורה.

דרך כלל שנא את הרבנות עוד מימי נעוריו וביקש כמה דרכים מוזרות להסתלק ממנה; כשבאו אליו ללובלין אורחים מחוץ-לארץ — כגון הסופר שלמון וכנו ד"ר נחום גולדמן, ד"ר שמואל וויינברג, שבאותן השנים ישב בפראנקפורט על נהר מיין (אגב, הלה הביא לו במתנה את הספר המפורסם *Compendium der inneren Medizin* ואבי החזירו לו תיכף למסירה מתוך חיוך קל באמרו: וודאי שאני מחזיק לו טובה, אבל טופס זה נתפרסם לפני שנתים ובמקצוע הרפואה הרי הדברים מזיקים ומתיישנים במהירות, על כן קניתי לי כבר טופס מן המהדורה האחרונה), ד"ר משה יוסף גליקסון ועוד — התחנן לפנייהם שיהיו טורחים במקור מותיהם להמציא בעבורו בבית מסחר של יהודי אדוק איזו משרה לשעות אחדות, אם בתור מתרגם מכתבי משא-ומתן לצרפתית, אנגלית, רוסית, פולנית, ואם בתור פנקסן על סמך ידיעותיו בחשבון...

אמנם, כשהגיע לשבעים ביצע את מחשבתו שהיתה רוחשת בקרבו כל ימיו ועזב פתאום את רבנותו בלובלין, ברח ויצא את העיר בחשאי, בלא ברכת פרידה מאנשי קהילתו ורק בלויית השמש (עד ווינה), שנצטווה לשמור את הדבר בסוד, ברח ועלה לארץ-ישראל — אף-על-פי שרבני ירושלים, ביניהם ידידיו הותיקים הרב קוק והרב ר' ירחם דיסקין, גילו לו את דעתם במכתביהם אליו ובשיתותיהם עמו שאין כמעט תקווה שתהא פרנסתו מצויה לו שם אפילו בצמצום.

שתי תשוקות עזות נצטרפו באותה בריחה: התשוקה להשתחרר מן הרבנות והתשוקה לארץ אבות. לפיכך הפליג דעתו מן האזהרות של בני משפחתו ולא דאג אלא להוצאות הדרך — בעמל רב ובמשך שנתים עלה בידו לקמץ ולקבץ יד על

יד את הכסף הדרוש לצרכיו — ולא לימים הבאים. הוא עזב את כסאו המכובד בלובלין מתוך קורת רוח וחדוה, בלא היסוסים ופקפוקים, שלא לחשוש לעקירת פרנסתו כאן ולהעדר סיכויים שם, ברח בעוני ובחוסר כל מן העיר, שהיבבה והעריצה אותו במידה בלתי-מצויה, וקיבל עליו מלכתחילה את היסורים של זקן חולה הדרך בארץ-ישראל בלא שום התמנות.

בירושלים היו משכימים לפתחו ומזדמנים בתדרו הקטן אנשים ממעמדות שונים ומפלגות שונות, עשירים ועניים, ציונים ותיקים וקנאי ה"אגודה"*, רבנים (ביחוד הרב זוננפלד והרב מלצר) ומשכילים, סופרים וחכמים** — אבל גם הרבה ארחי-פרחי, מלחכי-פינכא ושנוררים מסוגים שונים. פעם שאלתי את אבי, משום מה הוא נותן רשות לכל אדם לבוא לביתו ואינו מבחין בין אנשי-מעלה ופחותי-ערך והוא השיב לי: בדוק ותמצא ששורת ההגיון מחייבת להניח מלכתחילה שכל הבא אלי הוא אדם הגון. הגע בעצמך, לצורך מה הוא בא? וודאי לא בשל טובת הנאה חמרית. הכל יודעים שאני מחוסר לחם ואין בידי ליתן נדבות — וכלום יצפה לקשיטה ממני? שמא בשביל להתכבד על-ידי? הכל יודעים שקשה לי אף אבק של חגופה, אפילו השימוש בתארי-הכבוד השגורים, שהם בחינת נימוסים ומותרים מפני דרכי שלום, הכל יודעים עד כמה נזהר אני וקץ בתהילות ובשבחים גם בהסכמותי על חיבוריהם של גדולי הדור. הרי בעל-כרחך אתה אומר, שאין הלה בא אלא בשביל לשמוע תורה מפני ונמצא כל המשכים לפתחי מעיד על עצמו תוך כדי כך שהוא בעל שאר רוח בבחינת מה ועל כל פנים שכוונתו רצויה.

בארץ-ישראל ובתפוצות נתפשטה שמועה — תחילתה על-ידי מחרתני ריב ואחר כך על-ידי ליצנים מחוסרי רגש אחריות — שאבי אמר פעם לאחד ממקורביו: כל ימי מצטער אני על בני שראוי היה להיות מגדולי התורה בישראל ונתפס למחשבות זרות, שנה ופירש, הפסיק מלכתוב חד"ת וחיבר ספרים שריח של כפירה נודף מכמה מהם, הלוואי ולא נתפרסמו — אולם אין בהם ח"ו דברי אפיקורסות כאלו שאתה מוצא בספרי הרב קוק...

שאלתי את אבי על כך והוא תמה והתרגז על אותה שמועה שהגיעה אליו באמצעות שאלתי. שמועת-שוא היא מראשיתה ועד סופה, מסוג השקר ש"אין לו רגלים ומהלכים לו בארץ". מוקיר אני את הרב קוק גם כגאון גם כצדיק ואנו

* ביניהם הכרתי בדיון תורני, ירא שמים תמים, שחיבר ופרסם כתב פלסתר כנגד הרבי מגור וגינה אותו במינות על שהלך לקדם פני הרב קוק: "לא לחינם הלך הזרזיר אצל העורב אלא משום שמצא מין את מינו".

** ביניהם ש"י עגנון, נ. סלושץ, וביחוד פרופ' ש. קליין, שרגיל היה לפנות לאבי בשאלות הנוגעות לגיאוגרפיה של ארץ-ישראל העתיקה.

מזדמנים יחד לעתים קרובות, אלא שלרוב הוא בא אלי בשעה מאוחרת בלילה מחמת אימת הבריונים הקנאים, שנכנסים אצלי במשך היום וקשה לי להפטר מהם — היה מעשה והם פגעו בו פגיעות.

אגב, אבי סיפר לי, שבנעוריו באו אליו בדובלין (הסמוכה לריגה) שני אברכים, ר' ירוחם דיסקין, שבאותה עונה היה עוסק במסחר, לבוש קצרות ופאותיו משול-שלים מאחורי אוזניו והוא מתגדר בהשכלתו, ביחוד בידעת הלשון הצרפתית, ועמו ר' אברהם יצחק קוק, לבוש "קאפוטה" מהוהה וחגור אבנט עב, פאותיו הארוכות משתרבות ויורדות כמעט עד הסנטר. היה רבי ירוחם מתלוצץ בחברו ואומר: מה יהא בסופו של בטלן שכמותו, מתי יהא נעשה אדם מן הישוב? לאחר חמישים שנה, המשיך אבי מתוך חיוך קל, עליתי לארץ ישראל ומצאתי כאן עולם הפוך: ר' ירוחם המשכיל הוא מגדולי הקנאים והרב קוק הבטלן נמנה על המשכילים... יש לציין, שבשעת הלווייתו של אבי נדחף הרב קוק מן המטה על-ידי פרחי הקנאים (כמסופר בעתוני ירושלים).

כנראה, בדות היא גם המעשה, שבנעוריו ניסה אבי להגיע לברלין כדי ללמוד בסמינאר מיסודו של הילדסהיימר ושנעכב על הגבול על-ידי שליחי אבי-זקני.

ג

מימיו לא טעם טעמו של יצר הכבוד. הוא לא הרגיש כלל באותות הוקרה והערצה שהגיעו אליו מקרוב ומרחוק. בבחינה זו היה ממש כתינוק. הואיל ולא הכיר כראוי בכשרונותיו המיוחדים לו ולא ראה עצמו מופלא ומצויין בחכמה ובמדות תרומיות, התהלך עם הבריות כאדם פשוט וכאחד מהם, הסביר פנים אף לבורים ומעוטי דעת, כאילו שווים הם לו במעלות התורה והחכמה. היה תוהה ובוהה על נימוסי ההכנעה ויראת הרוממות של הבריות ביחס אליו ולא יכול לשאת דברי הערצה שנאמרו בפניו, עד כדי כך שלרוב גער באלו שנהגו בו כבוד יותר מדי ונפנה מהם מתוך תרעומת. הוא בחל בכל גינוני חגיגות ונקוטים היו עליו מנהגי התהדרות וסדרי טכס. כמה מחסידיו הנלהבים בלובלין טרחו להתקין לו "חצר של רבי", להשליט פמליית של גבאים עילאיים ותתאיים, ממונים לבדוק ולהכריע מי רשאי לראות את פני רבם ומי אינו רשאי — ולא עלה בידם. הוא סרב להקיף עצמו מתיצות של בני-לוויה ומשמשים הרבה ומוטב היה לו לישב יחידי באהלה של תורה.

אף היה בא לידי רוגז כשנתבקש להתפלל על איזה חולה, התריס וצעק: "התחת אלהים אנכי? מוטב שתתנו צדקה לעניים". פעמים היה משיב למבקשים מתוך צער כבוש: אין אני ראוי להתפלל עבורכם. לכו אצל ר'... הסנדלר — הוא ירא שמים יותר ממני. ועתים היה גונח ואומר בלחש, כאילו משוחח עם עצמו: מי אני ומה אני? במה אוכל להושיעם? הן רק באנחת מקרב לב! ואנחה זו הריני זקוק לה לצורך עצמי. אוי לי, שרבונו של עולם לא הניח לי בעולמי כלום בשביל אחרים — אפילו לא אנחות עלובות...

כל ימיו חי בעניות ולא חש בה, הסתפק במועט ושמח בחלקו שזכה להיות לן באהלה של תורה, אבל כשנצטברו אצלו גלי-גלים של חידושים ולא השיגה ידו להוציאם לאור, נצטער צער רב, — ביחוד מתוך חשש לכתבי היד שמא יאבדו במשך הזמן. כבר בנעוריו נגנבו ממנו כאלפיים דפים של כתבי-ידו, כמסופר בסוף ספרו "אבן הראשה". בדרכו לווארשה נטל עמו תיבת בדיל מלאה כתבי יד ושמר עליה שמירה מעולה עד כדי משיכת עיני הגנבים שברכבת כאילו טמונים בה שטרי כסף או מרגליות; הללו כיוונו את שעת הכושר ותפסו את התיבה, כשאבי העמידה על גבי הקרקע, שעה שירד מעל העגלה שהוליכה אותו לאכסניו ומנה לעגלון דמי שכרו. בעזרת מודעות בעתונים ובבתי-כנסיות נמצאו קטעים של כתבי-יד בתנויות שונות של מוכרי סידקית, שקנו את פיסות הנייר לעטוף בהם סחורות בשביל לקוחותיהם. הרבה שנים התאבל אבי על אבידתו הגדולה ולא יכול להשכיחה מלבו. פעם או פעמיים אמר לי: אינני מסוגל שוב לכתוב דברים חריפים כאלו. אגב, בין כתבי-יד האבודים היו גם מתקרים במקצועות המתמטיקה והרפואה, מאמרים פילוסופיים, מהם על שיטתו של עמנואל קאנט.

אף שלא חונן בכשרון של סופר — בנידון זה יפה היה כוחה של אמי, שלשונה העברית הצטיינה בעושר ניבים ובסגנון קל ושוטף — היה אבא אחוז מעין בולמוס של כתיבה והתמיד בה עד יומו האחרון. ואף שלא חונן בכשרון של דברן ודרשן, היה דורש ברבים לעתים קרובות אם בהלכה ואם באגדה. דומה, הוא נתבע מבפנים לפרוק מתוכו את עול החידושים שחידש להנאת עצמו, להרצותם דרך צינורות הכתב והדיבור כדי שיהיו מחוורים לו עצמו, ויותר משהציבור ויצה לינוק רצה הוא להיניק. על כן לא שיווה את הקהל לנגד עיניו והיה משפיע סאות גדושות של בקיאות וחריפות גם על המוני עם, שאינם במקרא ובמשנה ולא נתן כלל את דעתו על כוח השגתם של השומעים, הוא היה נטול כל כשרון של הסברה, הן בכתב הן בדיבור, ויתכן שחסר לו אף הרצון לכך. כשהרצה דברי תורה וחכמה במעמד רבים, הסתפק ברמיזות טרופות, במאמרים מקוטעים ומסורגים, בלא הטעמות והדגשות, כאילו הוא משוחח עם עצמו ומשגן לעצמו את חידושי בצורת פסוקים קצרים כתחבולה לזכירה. אפשר שהליקויים הללו יש למנותם על יסודות תכונתו האפסיכולוגית, על טיבה של אישיות געולה לפני-ולפנים ושקועה בעולמה עד שלא להשיג באישים שבשכנותה — חזיון מצוי בין נסיכי הרוח.

אף-על-פי שאבי היה בעל מוג טוב, רך הלב, עדין הגפש, מחלן וסלחן — מימיו לא דיבר בגנותו של חברו ולא טעם טעם של ליצנות ועוקצנות — היה מפקידה לפקידה נתפס לרגונות, שהעבירה אותו לפעמים על דעתו והביאה אותו שלא כהרגלו לידי דיבורים קשים, שהצטער והתנצל עליהם אחר כך. בשעת רתחה

לא הבחין ופגע באנשים שכעסו לא היה מכוון אליהם כל-עיקר, אלא שהם נמצאו במעמדו. זאת אומרת, רוגזו עליה ובקע במאוחר ולא תיכף או בסמוך לענין המרגיז. לדוגמה, כשבא לפניו מי-שהוא להציע לו איזו הצעה שלא כשורה, כגון ליתן הכשר לסחורתו של זה תמורת סכום גדול שריח של מתן שוחד נודף ממנו, היה דוחפו בנוזפה וממשיך בעבודתו; אבל לאחר כמה שעות, כשנכנסו אליו אנשים אמידים וביקשו ממנו לדון להם דין בסכסוכיהם המסתריים או לפשר ביניהם, היה לפעמים שופך עליהם את חמתו, שהתחוללה בו קודם ביתס לבעל ההצעה המגונה וניעורה עכשיו שלא במקומה.

במשך ארבעים שנותיו האחרונות היה עצבני ביותר, חששן ופקפקן בקטנות, נוח לבכות על כל צרה שנתרחשה בתפוצות ישראל ועל כל אסון שקרה לקרובים ולרחוקים. כשדרש ברבים על חילול שבת, על השחתת המידות, על תרמית במשא ומתן וכיוצא בזה, היה מתמוגג בדמעות עד שלא נשמעו דבריו לקהל, שגעה עמו בבכיה.

כמעט כל ימיו היה שרוי ומלוסף בעצבות כבדה, ואלמלא שמחת התורה והמדע לא היה טועם עולמית טעם של חדוות חיים. תמיהני אם עצבות זו תקפה עליו בעטים של יסורי מחלותיו המרובות, שדלדלו את גופו, הכחוש וצנום מלידה, והפכו אותו לגל של עצמות. קרוב לוודאי, שעצבותו התפתחה ובאה מתוך ענוותנותו היתירה ונטבעה בטבעו עד כדי הכנעה של שפל-רוח, מתוך רגש הנחיתות שנשתלט עליו מחמת הממדים הגדולים של תביעותיו כלפי עצמו, כמפורש למעלה.

והדעה נוטה שבעל-תכונה כמותו אינו עשוי להיות איש מלחמה, גם במלחמתה של תורה ובפולמוסים דתיים, ואינו מסוגל להיות דבר ומנהיג או אפילו רק להשתייך לאיזו כתה ומפלגה; אף אלמלא היו בו ניצוצות של הכשרה ושאפה לכך, הרי כבר נטיתו לאובייקטיביות מדעית היתה מספקת לקפתם ולאבדם. מאותו טעם היתה נפשו סולדת מכל קיצוניות עיונית או מעשית, קל וחומר מכל מיני לשונות של הבאי, הגזמות והפרזות, שהיו מוקצים עליו מחמת מיאוס. הוא חיבב את המדויק והמכוון.

ביותר היתה הקנאות וזה לתכונתו והוא הצטיין במידה מפליאה של סובלנות ביחס לדעות והשקפות שהתנגד להן בעיקרן. כמה וכמה מבאי-ביתו היו עבריינים ובורים בענייני יהדות, אבל הוא כיבדם בשל היותם אצילי נפש, בעלי מידות תרומיות או סופרים וחכמי מדע, ועתים היה מסביר פנים להם ומטייל עמם ארוכות וקצרות. הוא ראה את אנשי הרוח מכל הסוגים כבני משפחה אחת, בחינת תבורה אחת של דרי מעלה, אחים לצרה בזה ומזומנים לשכר בבא.

פעם אמר לי מתוך בדיחות-דעת: וודאי שמחיצות גדולות חוצצות בינינו, אתה בעולמך ואני בעולמי — אף-על-פי-כן גורל אחד משותף לשנינו. מה אני כותב ספרים שאין לבריות צורך בהם, אף אתה כותב ספרים שאין הקהל זקוק להם. דוגמת חיבורי אני, שהם מונחים בקרן-זווית כאבן שאין לה הופכים, אף

חיבוריך אתה אין הקונים קופצים עליהם. נמצאת אתה בטלן כמותי ואנו שנינו בעלי מומים ("קאליקעס") בשווה לגבי עולם המעשה וזקוקים לרחמי שמים — ולפיכך חס לנו, אחים לצרה, לקנטר זה את זה ומוטב שנחיה יחד בשלום, כראוי לשני בטלני עולם.

ברם, מידה אחת הגיעה בו לידי קיצוניות וקנאות, קיצוניות להלכה ולמעשה — והיא אותה נטיה לאובייקטיביות גופה או בדרך כלל אהבת האמת שבו, תוכו כברו, גילוי כסתר — מידה זו מהווה בדמותו הרוחנית את הקו המובהק והאופיני ביותר ויש בה משום בנין-אב ליתר מידותיו. אהבת אמת ללא שום הנחות ופשרות, אהבת אמת הנקנית בקרבנות, אובייקטיביות כלפי עצמו, כלפי בני משפחתו, עד כדי התגברות על טוב לבו וכיבוש רחמיו — ועל כל פנים עד כדי זרות מתמיתה. הוא סירב להמליץ עלי כפי הצורך בכתב-המלצה שבו ביקש אחד מרבני פראנקפורט להיות לי לסיוע, כל שכן שסירב להכתירני בתארי-הכבוד שניתנו לי כבר על-ידי כמה מגדולי התורה המפורסמים, ולא השגיח בטובת הענין המבוקש בשבילי; וגדולה מזו, כשהוצע שידוך לאחותי ואבי החתן גלה את דעתו, שאינו סומך בכך אלא על "אמרי פיו הקדוש של הגאון מלובלין", לא נענה אבא לבקשת אמי לדבר קצת בשבחה של בתם, אף-על-פי שהיא הגיעה לפרקה מכבר, באומרו: מוטב שלא ישאלוני כל-עיקר, שמא אקלקל את השידוך בתשובותי, הואיל ועל צד האמת אין בתנו ראוייה לבחור מוכתר במעלות שכזה...

חיצוניותו: גוף צנום, גבה קומה, פנים עדינות, עינים מפיקות תום ורוך, מעיינות של טובה וחיבה מבריקים מתוך מבטיו וחן של אצילות חופף על כל תוי דמותו. אופי של אציל-רוח היה ניכר גם בנימוסיו, בתנועותיו המדודות והקצובות, בזיקותיו לבקשות טרחניות אגב דחיתן למראית-עין ועשייתן שלא מדעת בעליהן; אצילות בדיבורו, בשתיקתו, בהילוכו, בצניעותו. הוא הקפיד על דקדוקי נקיות, נקיון חדריו וכליהם (הוא לא חס על כבודו וכפף את קומתו כדי להגביה מעל גבי הרצפה גפרורים משומשים או פסי נייר שנשמטו מידי המסובים עמו — ולא המתין עד שתעשה מלאכה קלה זו על-ידי השמש. קשה היה לו לשהות אף רגעים אחדים בחדר בלתי-נקי לגמרי), כל שכן על נקיות הגוף והבגדים. ספריו שהשתמש בהם כל יום משך ששים שנה ויותר — כגון ספרי ש"ס ושו"ע — נשתמרו כחדשים, בלא סימן של תשמיש, ללא רבב ומעך, כאילו לא נגעו בהם עדיין ידים משמשניות. היה מרצה את תורתו, אף דברי פלפולים פולמסניים, מתוך מנוחה ומתינות, ברוך ובנועם, בלא הטעמות יתירות של נדנוד גוף והעוויות פנים, קריצת עין וקמטי מצח, בלא נפנוף ידים והנפת אגודל לצורך הדגשה. אצילות בכל זיע וזיע. דרך כלל: הוא היה אסטניס גם בחיצוניותו, אנין הדעת אף בקטנות ובדברים של מה-בכך.

להלן שני קטעים מתוך דרשותיו שיש בהם ללמד במקצת על תכונת האצילות של הלך-מתשבותיו ועל גטיתו להשקפה קוסמופוליטית.

הוא עומד ותודה על המנהג בסדר הפסח לטפס טיפות יין כנגד מנין המכות, מבקש ליתן טעם לו ואומר: בתג המצות אנו מצווים לשמוח על גאולת ישראל משעבוד מצרים, אבל חס לנו לחלל את קדושתה של אותה חדרוה על-ידי צירוף שמחה מסוג אחר, שמחה במכות המצרים ובתבוסתם. הן דרך כלל "בנפול אויבך אל תשמח", ואפילו בנוגע לפושעים נאמר ש"אין הקדוש-ברוך-הוא שמח במפלתן של רשעים" (סנהדרין ל"ט). ובנדון דידן הרי בפירוש נאסר עלינו לשמוח על שברם ואידם של המצרים: "מעשי ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה?" לכן אנו מחסרים מכוס השמחה מנין של טיפין כנגד מנין המכות, כדי לרמוז ולסמל שאין שמחתנו מכוונת אלא לגאולת ישראל ולא לאבדן המצרים.

עכשיו צא וראה, עד היכן מגיע מוסרו הנעלה של עם סגולה. כשבני ישראל חוגגים חג צנוע באהליהם ובתוך משפחותיהם, מסובים בינם לבין עצמם ואינם צריכים להתנאות בפני זרים וכלפי חוץ, הם משרים על עצמם רוח של אדיבות ואצילות ביחס לנוגשינו ומענינו עד כדי לאסור כל שמחה במכות מצרים, — ואילו כשהם נתבעים להבעת צערם וזעמם כנגד שלטון הרשע של הגויים, הם פותחים את הדלת ומכריזים בגלוי: שפוך חמתך... ברם, צוררינו מעלילים עלינו עלילות בזויות, שבצינעה אנו מתירים את דמם ("עלילת דם" וכיצא באלה) ובפרהסיא אנו מחניפים להם ומתרפסים לפניהם.

"תכונה רעה זו אשר נתפרצה בקרב מרבית בני-האדם קשה לחשבה לסוג מחלת הנפש, אבל היא מידה רעה בנפש אשר נטבעה בלב האדם מפאת החינוך וההרגל ואשר רוח עוועים ודמיון מתעה נסכה בהם לחשוב כי מצד ההכרה והרגש הלאומי יש לתעב ולשקץ כל שבט ולאום זר. ואם, לדוגמה, דם טייטאני נוזל בעורקיו עליו לתעב ילידי גליא ונארמאניא, אף כי קרובי גזע המה. הסופרים חוברי חברים וספרים בבואם לתאר את תכונת אנשי הלאומים הזרים להם, יקחו להם למשל דמות וסמל את השדרות והיסודות הפחותים של העמים ותיארום בשרד, בצבעים שחורים ותכונות ניביות, וקוראי הסיפורים ההם יתעו לשפוט כי כן הוא תכונת אנשי העמים הזרים להם: חוטאים ופושעים ובעלי נפש שפלה המה יחד. הקוראים ישכחו כי התכונות הנמביות האלה המה אך ילידי דמיון הספר וכו'. שמץ דבר משנאה לאומית נראה גם בקרב אחינו בני ישראל, כאשר נראה לדוגמה, כי שוכני גדות הווייכסל רוחם מוזרה לאנשי ליטה, גם לאלה המשתווים להם בהשקפתם ורוחם והתנהגותם וכו'. ומתבאר לנו, כי רגש הלאום והגזע, בכל היותו טוב ומועיל כשהוא במידה קצובה, יהפך לרועץ ואסון מין האדם כאשר יגיע אל מדרגת השוביניסטיות" (אבן פינה "כב).